

Список літератури: 1. Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави // Правова держава. – 2001. – Вип. 12. – С. 270-281. 2. Бульбенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення та втрати // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 33-40. 3. Ванденбрук Ф. Глобалізація, нерівність та соціал-демократія // Європейська соціал-демократія: Трансформація у прогресі : Пер. з англ. / За ред. Р. Куперуса, Й. Кендела. – К.: Основ. цінності, 2001. – 508 с. 4. Вейт-Уилсон Дж. Государство благосостояния: проблема в самом понятии // Pro et contra. – М., 2001. – Т. 6. – № 3. – С. 128-157. 5. Кіндратець О. Сутнісні ознаки соціальної держави // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 138-144. 6. Козюбра Н. Україна // Конституционное правосудие и социальное государство : Сб. докл. – М.: Ин-т права и публич. политики, 2003. – С. 188-191. 7. Масленников А.А. Социальные аспекты глобализации и вызовы завтрашнего дня // Социальное государство: концепция и сущность: Докл. Ин-та Европы. – М.: Огни, 2004. – № 138. – С. 60-65. 8. Мысливченко А.Г. Перспективы европейской модели социального государства // Вопр. философии. – 2004. – № 6. – С. 3-12. 9. Панкевич О.З. Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження). – Л.: Астрон, 2006. – 176 с. 10. Рабінович П.М. Про соціальну сутність сучасних демократичних держав // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – № 1. – С. 34-42. 11. Ройк В.Д. Социальная модель государства: опыт стран Европы и выбор современной России // Социальная модель государства: выбор современной России и опыт стран Европы: Аналит. вестн. – 2006. – № 6 (294). – С. 54-80 – <http://www.council.gov.ru>. 12. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. – К.: ІДП НАН України, 2000. – 600 с. 13. Современное буржуазное государственное право: Критич. очерки / Отв. ред. В.А. Туманов. – М.: Наука, 1987. – 320 с. 14. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика: Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 176 с. 15. Яковюк І.В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 3. – С. 37-47. 16. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 2000. – 199 с. 17. Яковюк І.В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України. – 1998. – № 11. – С. 26-28.

Надійшла до редакції 30.12.2008 р.

УДК 1:316.4

О.П. Дзьобань, д-р філософ. наук, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ПРАВА І СВОБОДИ

Твердження, що право і свобода мають фундаментальне значення для людського буття й повсякденного життя особистості, не вимагає доказів. У той же час проблема інтеграції пра-

ва і свободи залишається складною. Достатньо поширеною є думка про несумісність цих двох понять через їх протилежність. Це зумовлено, з одного боку, концепцією, згідно з якою зако-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

нодавство за своєю суттю – це система норм, що обмежують свободу, надаючи їй жорстких рамок, а з другого – існуючий плюралізм концепцій про першопричину права створює ситуацію, де співвідношення права і свободи затушовується різноманіттям інших чинників, що становлять основну детермінанту походження права. Серед них особливо поширені концепції: (а) природного права, згідно з якою зміст права визначається природою суспільства розумних індивідів, природним станом людини; (б) юридичного позитивізму, за якою право є сукупністю правил поведінки (норм), прийнятих державою й забезпечуваних силою її примушення; (в) концепція, відповідно до якої право – це сукупність правил поведінки, які виражають санкціоновану державою волю пануючого класу; (г) релігійний підхід, згідно з яким основним джерелом походження права й визначення його суті є божественне начало; а також психологічна школа, яка вважає, що джерелом права виступає суспільна психологія, відчуття людиною свого обов'язку перед іншими. У результаті проблема свободи, як центральна у визначенні суті права, не знаходить належної уваги серед дослідників.

У філософсько-правовій літературі, а найчастіше в енцик-

лопедичних словниках, у дефініціях терміна «право» зазвичай бракує поняття «свобода», яке, на нашу думку, особливо важливо враховувати для з'ясування суті права. Очевидно, є сенс, не хestуючи іншими напрямками й підходами, за основну використовувати концепцію, яка розглядає свободу як базову категорію у тлумаченні терміна «право». Це передусім зумовлено провідною роллю свободи при визначенні специфічної природи людини. «Перші люди, які виділилися з тваринного царства, були у всьому істотному так само невільні, як і самі тварини; але кожен крок уперед на шляху культури був кроком до свободи» [12, с. 122]. Серед багатьох інших суттєвих характеристик природи людини свобода займає ключове місце. Ідеться про свободу як здатність і можливість людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів і цілей, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. «Отже, свобода волі означає не що інше, як здатність ухвалювати рішення зі знанням справи» [12, с. 122]. Саме вона (як для індивіда, так і суспільства в цілому) є критерієм прогресу, самовираженням людини й цивілізації. Тому, формулювання права через свободу і за допомогою її – це, з нашого погляду, оптимальний шлях пізнання права, його сучасної цивілізованої

форми. Розкриття природи останнього за допомогою категорії «свобода» не зменшується роллю держави в походженні права. Хоча доцільно відзначити, що питання про походження права й сьогодні залишається дискусійним.

Останнім часом у вітчизняній теорії й філософії права відчувається інтерес до проблеми співвідношення права і свободи [Див.: 1; 3; 8; 9]. Проте існуючі дослідження свідчать, що зрозуміти механізм їх взаємопроникнення не просто. Щоб найбільш ефективно пізнати їх інтеграцію, треба розкрити логічність її ступенів, кожен з яких є певним етапом у вирішенні поставленого завдання.

Першим і найпростішим ступенем пізнання інтеграції права і свободи є їх формальна взаємодія. У рамках цього важливими є основні моменти, що розкривають право як міру свободи. Це тлумачення права як об'єктивної форми свободи, незалежної від внутрішньої природи окремої людини. Чітко і зрозуміло цю первинну властивість права вслід за Г. В. Ф. Гегелем фіксує Б. Чичерін. Відповідаючи на запитання, що таке право, він пише, що існують 2 уявлення – суб'єктивне й об'єктивне право. На його думку, суб'єктивне право визначається як етична можливість; об'єктивне є сам закон,

що окреслює цю свободу. Поєднання обох дає нам загальне трактування: право є свобода, яка визначається законом. В обох смислах ідеться тільки про зовнішню свободу, що виявляється в діях, а не про внутрішню свободу волі [11, с. 84].

Другий момент внутрішньо пов'язаний з першим, а його пізнання дозволяє нам піти далі у пошуках властивостей права. Право, як об'єктивна форма свободи, несе в собі якісну характеристику – рівність (у даному випадку йдеться про формальну рівність як правовий принцип, що одержав розвиток в епоху становлення буржуазного суспільства). Справа в тому, що зовнішня свобода, перш ніж закріпити себе у виді права, має пройти етап свого самообмеження. Це означає, що окремий індивід повинен визнати за іншими таку ж свободу дії і що тільки після цього він набуває реальної можливості вимагати самообмеження від іншого. Як результат – розкривається конкретніша характеристика права як свободи, зумовленої рівністю, рівним самообмеженням. Дане положення філософії права виражає принцип правової рівності, сутнісною природою якої є визнання загальної, єдиної міри регулювання. Тому право можна характеризувати як рівну міру свободи. Сама ж рівність полягає в

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

тому, що поведінка суб'єктів правових відносин регламентується єдиною, рівною мірою.

Право, як міра свободи, може виражати й іншу якість – міру вираженої в ньому свободи. У цьому сенсі вона виступає критерієм істинності права й закону. При цьому важливо відзначити, що визначення права як міри свободи має ще принципово інший аспект співвідношення і взаємодії права та свободи. Він виражається в тому, що не тільки свобода служить критерієм розвитку правовідносин, а й право виконує роль міри свободи, оскільки, якщо немає права, то й немає реальної можливості захистити свободу, надати їй форми, завдяки якій вона може перетворитися з можливості на реальну дійсність. У цьому полягає *третьою момент* розкриття властивостей права. Він дозволяє виявити властивість права як гаранта реалізації свободи: свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми.

Разом із тим право та його співвідношення зі свободою на даному етапі пізнання має формальний характер. Воно виступає у виді свободи, зумовленої рівністю, не опосередкованою конкретним змістом. Щоправда, на цьому етапі пізнання право не протиставляє себе фактичним відмінностям, але формалізує їх за єдиною підставою і єдиним

для всіх формально-певним порядком визнання, реалізації й захисту прав і відповідних їм юридичних обов'язків. На даному ступені пізнання співвідношення права і свободи залишаються незатребуваними властивості природного права, бракує можливостей етичної оцінки правових явищ і процесів. Тут достатньо характеристик позитивного права, оскільки для юридичного позитивізму концепція природного права, пояснення генезису правових явищ за допомогою соціально-правових чинників не прийнятні. Методологія права базується головним чином на методах нормативізму, дослідженні догми права – структури правової норми, класифікації норм і нормативних актів видів інтерпретації тощо. При всьому цьому цей етап пізнання має важливе значення, бо розкриває, що «всьяке право є застосуванням однакового масштабу до різних людей...» [4, с. 93].

Отже, даний ступінь співвідношення права та свободи вирішує проблему інтеграції тільки на підставі формальних зв'язків і відносин між ними. Крім того, формальний взаємозв'язок прав і свобод має й соціально-економічний аспект. Так, існує думка, що за формальною їх рівністю в сучасному світі криється «глобальна гегемонія корпоративного капіталу» [2, с. 95] Право от-

римує своє визначення як рівна міра абстрактної свободи, при цьому особлива роль належить праву природному.

Уже в античний період греки розрізняли поняття «право згідно з законом» і «право, справедливе від природи». Природно-правові погляди відбивали прагнення виявити справедливі начала в праві, зумовлені самою природою людини. Демокрит вважав, що «закон прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягти, тільки коли самі громадяни бажають жити щасливо: для тих, хто покорається закону, закон – тільки свідоцтво їх власної чесноти» [Цит. за: 5, с. 161]. У різних філософських концепціях природне право має різні підстави: природне право як божественний світовий порядок («космологічне природне право»); право як вираження людської суті («антропологічне природне право»); право як розум («раціональне природне право») та ін.

Ми розглядаємо природне право як сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття, а також універсальних норм і принципів, що лежать у підґрунті всіх правових систем світової цивілізації. Воно становить собою суму вимог, народжених без будь-якої участі людини, об'єктивними умовами її життєдіяльності й суспільства,

тобто природним перебігом речей. Слід підкреслити, що цінність природно-правового вчення полягає в опорі на категорію свободи, етичні принципи, справедливості.

З історичним розвитком філософські концепції природного права претендували не тільки на теоретичну цінність, а й на перетворення суспільного устрою. Переконаливим свідченням цьому є епоха Просвітництва, коли ідеї природного права набули першорядного значення у філософсько-правових концепціях. Природно-правове мислення здійснило значний вплив на практику державно-правового життя. Під впливом його ідей формувалися переконання американської і французької революцій. Не буде перебільшенням сказати, що й сучасний демократичний державний устрій має внутрішній зв'язок з природно-правовою концепцією розуміння прав та свобод людини. Вплив природного праворозуміння позначився й на законотворчому процесі. Природно-правові системи Нового часу були концептуальною основою низки зведень законів європейських держав. Проте в середині XIX ст. успішний вплив природного права на соціально-політичні процеси обривається, набуває розвитку юридичний позитивізм.

Нова хвиля популярності й

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

соціально-політичної значущості природно-правового мислення пов'язана з протидією агресивній політиці фашизму. Ідеї природного права стали інтелектуальною правовою й політичною протиположністю «Третьому рейху». Після другої світової війни концепція природного права використовується в «Декларації прав людини» (1948 р.), ідеї якої отримали розвиток у марксизмі, неомарксизмі, антропологічній школі філософії, в аналітичній філософії права. Усе це говорить про те, що природне право має фундаментальне значення в історії філософії права і є одним з найважливіших її розділів.

Наведений короткий екскурс в історію питання є важливим, оскільки він показує драматизм боротьби 2-х начал у праві: природно-правового й позитивістського. Слід підкреслити, що й у даний час ця проблема залишається дискусійною. Існує думка, що проблема природи права та його взаємозв'язку зі свободою вирішується безпосередньо на рівні абстрактного, формального співвідношення права і свободи. У той же час пропонується точка зору, згідно з якою підвалини правової природи свободи становлять економічні (і юридично закріплені) відносини власності. При цьому власність на засоби виробництва займає провідне місце. Як указує В.С.Нер-

сесянц, власність є не просто однією з форм і напрямків вираження свободи та права людини, а вона утворює собою взагалі цивілізоване підґрунтя цього. Де повністю заперечується право індивідуальної власності на засоби виробництва, там не тільки немає, а й, у принципі, неможливі свобода і право [7, с. 28].

З нашого погляду, власність, її юридична форма, звичайно ж, входять у систему компонентів, що визначають правову свободу, проте при цьому вона не замінює собою систему природних, фундаментальних прав людини. Саме природне право дозволяє зняти формальність і абстрактність правової свободи, першого ступеня пізнання співвідношення права і свободи. Виявляється, що свобода, як міра права, як правова свобода, має свою основу. Підґрунтям її буття є природні й невідчужувані права людини, її життєво важливі потреби й інтереси. Природне право виступає тут так званою матеріальною базою права, свобода ж – способом його здійснення. Тим самим знімаються абстрактність і невизначеність формальної правової свободи, оскільки вона в особі природного права набуває певного змісту. Правова свобода в цьому випадку вже не є абстрактною правоздатністю, заснованою на формальній рів-

ності й абстрактній волі; її суттю й метою є реалізація природних прав людини. Люди вільні в тій мірі, в якій вони можуть здійснювати свої природні права. Водночас природне право в особі свободи отримує спосіб свого існування. Будучи ізольованим від способу свого існування – правової свободи, воно є правом лише в можливості, бо поза свободою людина не здатна реалізувати свої природні права.

Викладене дозволяє зробити висновок: змістовне визначення правової свободи має подвійну природу внаслідок того, що йому притаманні свій природний зміст і спосіб здійснення, тобто свобода.

В умовах сучасної України природно-правова природа свободи набуває особливого значення. Соціологічні дослідження свідчать, що для населення країни пріоритетними цілями є не забезпечення особистої свободи, формальна правоздатність (цю мету як пріоритетну вважають всього близько 5 %), а цілі, зміст яких визначається природно-правовими цінностями. Серед них підвищення рівня життя – 56,5 % й наведення ладу на всіх його рівнях – 39,2 %. Причому ці цілі є значущими як для старшого покоління, так і для молоді. При цьому, як вважають учасники соціологічного опитування, йде ескалація погіршення при-

родно-правового складника життя людини. За останні роки помітно погіршились такі природні права, як право на відпочинок – 76,7 %. Дві третини населення вважають, що у зв'язку з глобальною економічною кризою у них погіршала можливість перспективи [13]. Словом, пріоритетні цінності сучасного українця становлять не індивідуальні свободи, ліберальна форма права, а його природно-правовий рівень життя, стан, отже, не формальна правоздатність, а реальна правореалізація природних прав і свобод.

Отже, природно-правовий складник права дозволяє зняти абстрактність правової свободи першого ступеня співвідношення права і свободи. Разом із тим даний ступінь ще не вирішує повною мірою завдання розкриття інтеграції права та свободи. На цьому ступені ми абстрагувалися від позитивного права з його системою загальнообов'язкового і примусового характеру реалізації норм. Зрозуміло, що брак такого механізму не дозволяє перетворити природно-правову природу правової свободи на реальність, наявне буття.

Складним і маловивченим залишається питання про діалектичну природу інтеграції змістовної й позитивної форми правової свободи (природного й позитивного права). Тому стисло

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

зупинимося на даній проблемі, дослідження якої вимагає розгляду низки аспектів. По-перше, це встановлення внутрішнього й необхідного зв'язку між природним і позитивним правом. Початковим моментом такого аналізу є усвідомлення, що при всій своїй якісній відмінності обидва поняття «природне право» й «позитивне право» знаходяться в єдиному правовому просторі, який характеризується єдиною суттю.

По-друге, діалектичний підхід до розкриття взаємозв'язку і взаємопроникнення складників права свідчить, що в реальному суспільному житті природне й позитивне право становлять не просто протилежності, незалежні один від одного елементи правового простору, а й іманентну суперечність, тобто суперечність в одному й тому ж відношенні – суті правової свободи. У цій суперечності правова свобода містить специфічне для неї нормативне обмеження свободи, що суперечить її загальній тенденції долати всяку межу обмеження. У даному випадку і природне право як система фундаментальних цінностей людини прагне до якнайповнішої реалізації своїх можливостей і ресурсів. Проте воно обмежує цей розвиток, маючи за мету самозахист, реальне здійснення тієї частини свободи, що гарантується

ся примусовою силою держави, її законодавчою базою.

Слід звернути особливу увагу на конкретно-історичний процес діалектичної природи взаємозв'язку природного й позитивного права. Проблема реального здійснення природних прав і правової свободи завжди була предметом гострих класових баталій, їх закономірним результатом є прогрес прав та свобод людини. Середньовічний кріпак був вільнішим за античного раба, найманий робітник буржуазного суспільства – вільнішим за середньовічного селянина, має більше прав і свобод. Історичний прогрес у цій сфері показує, що кожне покоління відповідає за виклик історії, пов'язаний із захистом своїх реальних прав та свобод.

По-третє, правова свобода, як уже зазначалося, має 2 джерела – формальне (позитивне право) й змістовне (природне право). Правове регулювання полягає в трансформації, тобто у зведенні природного права в закон. Цей процес – перетворення природного права на юридичну науку і, навпаки, наповнення юридичної форми закону природно правовими цінностями – розкривається за допомогою усвідомлення детермінізму. Важливо відзначити, що в даному випадку використовується не каузальний, тобто жорсткий причин-

но-наслідковий зв'язок, а причинність як взаємодія. Такий підхід дозволяє розкрити кожен зі сторін (природне й позитивне право) як єдність внутрішньо взаємопов'язаних і взаємозумовлених. Кожна з них містить у собі свою протилежність: природне право містить як форму свого здійснення позитивне право, а останнє містить у собі сукупність об'єктивних властивостей і соціальних потреб як свій базовий складник. Проте це розуміння не виключає відносно первинність природно-правових начал. Природне право через свою природу є первинним і визначальним стосовно позитивного права. Воно виконує функцію «керівного начала», оскільки з його допомогою провадиться оцінювання юридичних норм, визначаються їх цінності й відповідність праву як мірі свободи, соціальному призначенню законодавства. Слід відзначити, що критеріями оцінювання виступає не зовнішній і випадковий чинник, а глибинна природна основа права.

Таким чином, природне і позитивне право є не зовнішнім щодо іншого явищем, а «своїм іншим», тобто виступає необхідними умовами свого існування й розвитку. За своєю суттю права свобода, як реально суще, є єдністю протилежностей – природно-правових і позитивно-пра-

вових начал.

Принципове значення розуміння правової свободи як діалектичної єдності природно-правових і позитивістських цінностей має для філософії права, загальної теорії права, діагностики сучасної правової ситуації, що виявляється в розкритті співвідношення між законом і правом, у розумінні правового закону. Першою й основною властивістю такого закону є те, що його зміст зумовлено природним правом, природою речей. Сам же закон, з точки зору його юридичної форми, тлумачиться як вторинний. Іншими словами, правові властивості закону, його значення й місце в соціальному житті визначають те, наскільки він адекватний самому життю, його соціальним, природним, економічним, національним та іншим чинникам і процесам. Юридичний закон виступає в ролі правового тоді, коли «несвідомий природний закон свободи стає свідомим державним законом» [6, с. 122]. Це означає необхідність всебічного врахування основного джерела права – особистості, її потреб та інтересів. Через це дійсний закон є опосередкованим природним законом свободи.

Розмежування правового й неправового закону відіграє суттєву роль у з'ясуванні соціальної ролі та значення покарання. З

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

точки зору закону, який має тільки форму останнього і лише зовні пов'язаний із самим життям, покарання – це обмеження свободи людини, воно є чужим її природі. Принципово іншу характеристику має покарання як наслідок порушення правового закону. З точки зору правового закону покарання є не що інше, як визнання за людиною її власної свободи. У позитивістському тлумаченні це ствердження – парадокс, проте в рамках дії правового закону воно є природним і логічним. Уся справа в тому, що правовий закон виходить з визнання того, що свобода внутрішньо властива людині, а не дарована їй державою й законодавцем. Більше того, основним джерелом закону є вільна особа, громадянське суспільство. Тому за своєю сутнісною природою закон є формою захисту й існування свободи людини, нормального, вільного суспільства та його інститутів. Порушення такого закону і є обмеженням людиною (правопорушником) своєї власної свободи. Покарання суть відновлення нормальної дії свободи, у тому числі й свободи окремого індивіда як носія і джерела свого права на свободу [10].

Юридична свобода дозволяє здійснити діагностику причин, умов і чинників, що породили такі антисоціальні й антиде-

мократичні явища в Україні, як організована злочинність і тотальна корупція. Одним з основних чинників, на нашу думку, є зведення правової свободи до її першого й формального ступеня, який обмежується фіксацією формальної рівності прав та свобод, абстрактною правоздатністю людини. Насправді ж згідно з Конституцією України всі громадяни мають рівну правоздатність. Проте в дійсності ми спостерігаємо колосальне розшарування суспільства на невелику групу багатих – «нових українців» і бідних, серед якої останні складають більшу частину населення. Ця ситуація показує, наскільки несправедлива конструкція суспільства. Абсолютизація формального ступеня правової свободи стала живильним правовим середовищем для розвитку організованої злочинності й корупції. Злочинний світ скористався декларативністю законодавства про реальне право людини на працю, власність, свободу слова і т.д. Положення ст. 55 Конституції України про те, що права та свободи людини і громадянина захищаються судом, так і залишаються пустою формальністю й декларацією. Це створило сприятливі умови для злочинного й корумпованого світу. Найнебезпечнішим видом є елітно-владна корупція з боку представників найвищих органів

влади, усіх їх гілок. При цьому одним з головних детермінуючих чинників злочинності й корупції є кримінальна, цивільна, адміністративна, податкова й бюджетна безкарність.

Цілком очевидно, що правова ситуація сьогодення не відповідає вимогам природно-правових цінностей і не забезпечується системою законодавства, тобто вимогами позитивного права, що призводить до соціальної напруженості й нестійкості в суспільстві. Тому забезпечення природних, фундаментальних прав людини внутрішньодержавними й міжнародними механізмами – найважливіша умова досягнення стабільності й стійкості сучасного українського суспільства. З метою подолання

негативних явищ у здійсненні реальних прав і свобод людини, формуванні стійкості суспільства потрібно розробити і втілити в життя систему методів і процедур, яка дозволить додати процесам формування вітчизняного правового простору ефективності й раціональності.

Таким чином, пізнання об'єктивно існуючої системи цінностей правової свободи повинне служити тим компасом і методом, з яким необхідно звіряти свої дії і законодавцеві і правореалізуючим органам при ухваленні ними рішень. Дотримання цієї умови створює гарантію ефективної дії закону. Урахування таких вимог є особливо важливим як для правотворчості, так і для правозастосування.

Список літератури: 1. Білозьоров Є.В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2008. – 16 с. 2. Бузгалін А. Это сладкое слово – свобода // Свобод. мысль. – 1999. – № 9. – С. 90-98. 3. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 255 с. 4. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 33. – М.: Политиздат, 1981. – С. 82-125. 5. Лурье С.Я. Путешествие Демокрита. – М.: МК-Периодика, 2002. – С. 155-182. 6. Маркс К. Дебаты шестого рейнского Ландтага (статья третья) // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 119-160. 7. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М.: НОРМА, 2001. – 652 с. 8. Пашук Т.І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Л., 2006. – 16 с. 9. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / За заг. ред. Н.М. Оніщенко та О.В. Зайчука. – К.: Юрид. думка, 2007. – 424 с. 10. Чернетко А.К. Взаимодействие права и свободы: проблемы интеграции. – <http://www.philosophy.nsc.ru/journals/>. 11. Чичерин Б. Сочинения. – М.: Типо-литогр И.Н.Кушнерев и К°, 1900. – 337 с. 12. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 20. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 16-342. 13. http://blog.meta.ua/communities/sociologicheskie_oprosy/; <http://www.adv-energy.com.ua/infos/>; <http://www.superjob.ua/research/articles/sociology/>; <http://onlypravda.com/about/we/work/>.

Надійшла до редакції 14.01.2009 р.